

УДК 378.016:[574:316

DOI [HTTPS://DOI.ORG/10.33989/2075-146X.2023.32.292649](https://doi.org/10.33989/2075-146X.2023.32.292649)

МАРИНА ДЯЧЕНКО-БОГУН

ORCID: 0000-0002-1209-2120

ОЛЬГА КОНОНЕНКО

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЇ ТА ЇЇ ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ В ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Соціальна екологія виявляє закономірності взаємовідносин природи та суспільства, вона покликана усвідомити і допомогти подолати розрив між гуманітарними та природничими знаннями. Вона є порівняно молодого науковою дисципліною, її офіційно було визнано лише в першій чверті ХХ століття. Історію її становлення умовно поділено на три періоди, які демонструють поступовий прогрес творення цього вчення. (Початковий етап – емпіричний; Другий етап – "модельний"; Третій етап – глобально-політичний).

Проблема взаємовідносин «людина-природа» з кожним роком стає все більш актуальною. У цій системі кожна із сторін, в тій чи іншій мірі, впливає одна на одну. Тому в статті ми обговорюємо взаємовплив людини і біосфери, дослідження антропогенної діяльності та завдання, що постають перед суспільством задля вирішення екологічних проблем. Також обґрунтовано важливість курсу «Соціальна екологія» для студентів педагогічних ЗВО.

***Ключові слова:** соціальна екологія, становлення науки, практичне значення, біосфера, соціосфера.*

Вступ. Розвиток населення досить сильно залежить від освіченості суспільства про нагальні проблеми людства. Враховуючи це вивчення соціальної екології є необхідним для того щоб сформувати та виховати в людей дбайливе ставлення до природи, навчити їх раціонально використовувати природні ресурси та зменшити негативний вплив на довкілля.

Соціальна екологія — це наука, що емпірично досліджує і теоретично узагальнює специфічні зв'язки між природою та людиною у контексті глобальних проблем людства з метою не тільки збереження, а й удосконалення навколишнього середовища (Назарук, 1998).

В зв'язку з тим, що людина не лише біологічна істота, а й соціальна, на розвиток цієї науки вплинули не лише біологія та екологія. Вагомим зусиллям у формування соціальної екології доклали також вчені з різних галузей, таких як: соціологія, філософія, політологія, географія, геологія і тд., з кожною з яких вона тісно взаємодіє. Ця наука виявляє закономірності взаємовідносин природи та суспільства, вона покликана усвідомити і допомогти подолати розрив між гуманітарними та природничими знаннями. Отже, можна дійти висновку, що соціальна екологія виникла тоді, коли екологічні проблеми починали вивчатися із соціального погляду і коли стало очевидним, що вони є результатом неузгодженості людської, природної та промислової систем, тобто неузгодженості біосфери, техносфери та соціосфери.

Насамперед, варто зазначити, що розвиток соціальної екології сприяє збереженню екосистеми Землі, тому ця дисципліна є досить важливою для вивчення майбутніми вчителями, особливо під час підготовки студентів педагогічних спеціальностей. Дослідимо становлення цього вчення та його практичну цінність.

Матеріали та методика дослідження. Матеріалом для нашої роботи слугували літературні джерела зарубіжних та українських видавництв з історії становлення соціальної екології як науки.

Результати та їх обговорення. Виділяють декілька чинників, які вплинули на виникнення та розвиток соціальної екології:

- З'явилися нові поняття у вивченні людини як суспільної істоти.
- Із запровадженням нових понять в екології таких як: біоценоз, екосистема, біосфера стала очевидною необхідність дослідження закономірностей у природі з урахуванням даних не лише природничих, а й суспільних наук.
- Дослідження вчених показали, що людина може існувати в умовах стану навколишнього середовища, яке погіршується, та причиною цього є порушення екологічної рівноваги.

- На виникнення та формування соціальної екології вплинула також і загроза екологічній рівновазі та розуміння того, що її порушення виникають не лише як конфлікт індивіда або групи з його природним середовищем, а й як результат складних взаємовідносин трьох складових: природної, технічної та соціальної. Прагнення вчених пізнати ці системи призвело до виникнення та розвитку соціальної екології з метою їх координації задля захисту та охорони навколишнього середовища людини (Адаменко, 1999).

Соціальна екологія є порівняно молодого науковою дисципліною. По суті, виникнення та подальший розвиток соціальної екології стали природним наслідком все більшого інтересу представників різних гуманітарних дисциплін – соціології, економічної науки, політології, психології та ін., – до проблем взаємодії людини та навколишнього середовища. Звідси стає зрозумілим, чому термін «соціальна екологія» виник завдяки не біологам-екологам, а соціальним психологам – американським дослідникам Р. Парку і Є. Берджесу. Вони вперше використали цей термін у 1921 р. у своїй роботі з теорії поведінки населення у міському середовищі. Використовуючи поняття «соціальна екологія», вони хотіли наголосити, що в даному контексті йдеться не про біологічне, а про соціальне явище, що має, втім, і біологічні характеристики. Таким чином, в Америці спочатку соціальна екологія була скоріше соціологією міста чи урбосоціологією.

У нашій країні під «соціальною екологією» спочатку розуміли дещо іншу сферу знань, яка покликана займатися вирішенням проблеми гармонізації взаємин між суспільством та природою. І це можливо лише тоді, коли основою соціально-економічного розвитку суспільства стане раціональне природокористування (Назарук, 2000).

Соціальну екологію було офіційно визнано в першій чверті ХХ століття. У 1922 р. Х. Берроуз звернувся до американської асоціації географів зі зверненням, яке називалося «Географія як екологія людини». Основна думка цього листа: наблизити екологію до людини. Всесвітню популярність здобула чиказька школа екології людини: вивчення взаємовідносин людини як цілісного організму з її оточенням. Тоді екологія і соціологія вперше прийшли в тісну взаємодію. Екологічні методики стали застосовуватись для аналізу соціальної системи (Салтовський, 1997).

Істотний прогрес у розвитку соціальної екології та її відокремлення від біоекології стався у 60-ті роки двадцятого століття. Особливу роль у цьому відіграв Всесвітній конгрес соціологів у 1966 р.. Швидкий розвиток соціальної екології в наступні роки призвів до того, що на черговому конгресі соціологів, що пройшов у Варні в 1970 р., було прийнято рішення створити Дослідницький комітет Всесвітнього об'єднання соціологів з питань соціальної екології (Василенко, Трус, Півоваров, Фролова, 2017).

У цей період істотно розширився перелік завдань, які була покликана вирішувати ця галузь знань, що поступово набуває самостійності. З другої половини 60-х років науковці почали працювати над питанням визначення місця і ролі людини в біосфері. Створення способів визначення оптимальних умов його життя та розвитку, гармонізації взаємовідносин з іншими компонентами біосфери. Процес гуманітаризації соціальної екології, що охопив її в останні два десятиліття, привів до того, що крім названих завдань до кола питань, що розробляються, були включені проблеми виявлення загальних законів функціонування та розвитку суспільних систем, вивчення впливу природних факторів на процеси соціально-економічного розвитку та пошуку способів управління дією цих факторів.

Можна виділити три основні етапи розвитку цієї науки.

Початковий етап – емпіричний, пов'язаний із накопиченням різноманітних даних про негативні екологічні наслідки науково-технічної революції. Результатом цього напряму екологічних досліджень стало створення мережі глобального екологічного моніторингу всіх компонентів біосфери.

Другий етап – "модельний". У 1972 р. світ побачила книга Д. Медоуза «Межі зростання». Вона мала величезний успіх. Вперше дані про різні сторони людської діяльності були включені до математичної моделі та досліджені за допомогою електронно-обчислюваних машин (ЕОМ). Вперше на глобальному рівні було досліджено складну динамічну модель взаємодії суспільства та природи.

Початком третього – глобально-політичного – етапу соціальної екології вважається 1992 рік, коли відбулася Міжнародна конференція з навколишнього середовища та розвитку у Ріо-де-Жанейро. Керівники 179 держав ухвалили узгоджену стратегію з урахуванням концепції сталого розвитку (Салтовський, 2004).

Вивчаючи історичний процес становлення соціальної екології, слід врахувати і різні смислові забарвлення терміна "соціальна екологія", що з'явилися в різні періоди її розвитку, що дає можливість скласти правильне уявлення про науку.

Загалом, одне з перших визначень соціальної екології дав у своїй роботі **Р. Маккензі** (1927 р.), який охарактеризував її як науку про територіальні та тимчасові відносини людей, на які впливають селективні (виборчі), дистрибутивні (розподільні) та акомодативні (приспосувальні) сили. Таке визначення предмета соціальної екології мало стати основою для дослідження територіального поділу населення всередині міських агломерацій (Василенко, Трус, Півоваров, Фролова, 2017).

Мюррей Букчин був засновником соціальної екології в рамках лібертарного соціалізму та екологічної думки. Він є автором більш ніж двох десятків книг з питань політики, філософії, історії, питань урбанізації а також з питань екології. В есе «Що таке соціальна екологія?» Букчин підсумовує сенс соціальної екології так: «Соціальна екологія базується на переконанні, що майже всі наші сучасні екологічні проблеми походять з укорінених соціальних проблем».

Е.В. Гірусов (1981) вважає, що закони які складають предмет вивчення соціальної екології, не можна визначити лише як природні чи суспільні, оскільки це закони взаємодії суспільства та природи, що й дозволяє застосувати до них нове поняття «соціально-екологічні закони». Основою соціально-екологічного закону, на думку Е. В. Гірусова, є оптимальна відповідність характеру суспільного розвитку та стан природного середовища.

С. Н. Солoméна (1982) вказує на те, що предметом соціальної екології є вивчення глобальних проблем загального розвитку людства, як-от: проблеми енергетичних ресурсів, захист навколишнього середовища, проблеми ліквідації масового голоду та небезпечних хвороб, освоєння багатства океану.

Н. М. Мамедов (1983) зазначає, що соціальна екологія вивчає взаємодію суспільства та природного середовища.

Ю. Ф. Марков (1987), простежуючи зв'язок соціальної екології з вченням про ноосферу В. І. Вернадського, дає наступне визначення соціальної екології: об'єктом соціальної екології виступає система соціоприродних відносин, що формується і функціонує в результаті свідомої, цілеспрямованої діяльності людей.

Особливу роль у становленні та розвитку соціальної екології відіграв **Володимир Іванович Вернадський** – творець вчення про біосферу, який набагато випередив свій час. Ввів термін ноосфера – сфера розуму; сфера взаємодії нашого суспільства та природи, у межах якої розумна людська діяльність стає визначальним чинником розвитку. Ноосфера – імовірно нова, вища стадія еволюції біосфери, становлення якої пов'язані з розвитком суспільства, глибоко впливає на природні процеси. Відповідно до В. І. Вернадського, «в біосфері існує велика геологічна, можливо, космічна сила. Ця сила є розум людини, спрямована та організована воля його як істоти суспільної» (Єрмоленко, 2010).

Н. Ф. Реймерс сформулював п'ять законів соціальної екології. Він розташував їх у такій послідовності.

1. Правила соціально-екологічної рівноваги.
2. Принцип культурного управління розвитком.
3. Правила соціально-екологічного заміщення.
4. Закон історичної (соціально-екологічної) незворотності.
5. Закон ноосфери В. І. Вернадського.

1-й закон говорить про те, що суспільство розвивається тоді і настільки, наскільки зберігається рівновага між його «тиском» на середовище та можливістю відновлення цього середовища природним чи штучним шляхом.

2-й закон (принцип) говорить про обмеженість економічного розвитку екологічними рамками і вказує на необхідність керувати розвитком з урахуванням глибоких процесів взаємодії, що відбуваються між суспільством, природою та людиною та тими групами, в яких людина живе.

3-й закон (правило) говорить про необхідність розуміння можливої зміни соціально-екологічних потреб людини різними способами, які обумовлені природним середовищем та які на неї впливають.

4-й закон говорить про те, що процес розвитку суспільства через певні фази не може походити від пізніших фаз у напрямку до попередніх.

5-й закон — закон Вернадського, яким біосфера неминуче перетворюється на ноосферу, тобто у таку сферу, у якій людський розум грає домінуючу роль розвитку системи «людина-природа» (Назарук, 1999).

Проблема взаємовідносин «людина-природа» з кожним роком стає все більш актуальною. У цій системі кожна із сторін, в тій чи іншій мірі, впливає одна на одну. Але ця взаємодія не є однозначною. На початковій стадії розвитку суспільство привласнювало готові продукти природи. Потім воно навчилося перетворювати природу й використовувати родючість землі, вугілля, нафту, метали як засоби праці.

В свою чергу, природні умови можуть прискорювати або уповільнювати розвиток суспільства, впливаючи на його продуктивні сили, їх розміщення, розселення людей, на форми трудової діяльності, зумовлюючи певні цикли в житті людини (зміна дня й ночі, пори року). Але вони можуть впливати на людей і негативно, знищуючи плоди цивілізації (землетруси, повені, засухи тощо). В результаті взаємодії суспільства і природи на сучасному етапі виникли гострі суперечності, які призвели до екологічних проблем.

З метою збереження здоров'я людини та захисту навколишнього середовища необхідно вирішувати безліч важливих завдань. Насамперед для розробки природоохоронних заходів необхідні наукові наробітки. Учені не лише здійснюють дослідження у галузі охорони природного середовища, але і взагалі виступають у ролі основного джерела наукової інформації органам, відповідальним за прийняття конкретних рішень у цій області. При цьому вчений може займати різну позицію, він може просто

інформувати про стан досліджуваного їм питання, тобто пасивно висвітлювати ту або іншу ситуацію, або ж може брати активну участь у формуванні політики у галузі охорони навколишнього середовища відповідно до тем, як підказує йому призначення ученого і громадянина своєї країни (Залеський, 2005).

Також важливим завданням є проведення різноманітних наукових досліджень гігієнічного нормування припустимого вмісту хімічних, фізичних і біологічних факторів у різних об'єктах навколишнього середовища для попередження їх несприятливого впливу на здоров'я людей.

Для вирішення поставлених завдань, суспільству вкрай необхідні екологічно свідомі спеціалісти здатні подолати або зменшити негативний антропогенний вплив на довкілля. Тому, сучасна освіта, одночасно з виконанням основної функції – підготовкою фахівців, здатних ефективно працювати в новому постіндустріальному суспільстві, покликана формувати особистість, яка відповідально й свідомо ставиться до проблеми цілісності довкілля. Зазначене вимагає принципових змін в організації та управлінні освітнім процесом, зокрема його екологізації (Лук'янова, 2016).

Курс «Соціальна екологія» направлений саме на формування знань про основні теорії, особливості, переваги методи та принципи природничих наук стосовно соціосфери та соціоекосистем. Під час опанування цієї дисципліни у студентів відбувається формування екологічної свідомості та закріпленні знань і вмінь стосовно соціосфери (сфери суцільної виробничої діяльності, охопленої людською працею) та соціоекосистем (соціально-екологічної системи) та ролі екологічної свідомості у вирішенні екологічних проблем довкілля та їх запобіганні.

Висновок. Отже, соціальна екологія є досить новою наукою, яку офіційно визнали лише в 1922 році. Основним поштовхом до створення та розвитку цієї науки стала швидка індустріалізація та урбанізація нашої планети. Також вагомим чинником є посилення різноманітних видів антропогенного тиску на природу, які порушують кругообіг речовин та природні обмінні енергетичні процеси в біосфері. Над розвитком соціальної екології працюють різноманітні вчені: біологи, екологи, соціологи, політологи, філософи та ін., адже це наука про людину не лише як біологічну, а як і про соціальну істоту. Саме тому слід вивчати всі сторони системи «людина-природа». Курс «Соціальна екологія» є досить важливим для здобувачів освіти педагогічних спеціальностей. Отримавши знання про антропогенний вплив на довкілля та його наслідки для життя та здоров'я людини та про особливості соціосфери загалом, майбутні вчителі можуть нести цю інформацію в соціум. Викладання цієї дисципліни в університеті призводить до екологізації навчального процесу не лише у ВНЗ, а і в школах, адже вчителі які є екологічно свідомими будуть вчити цьому і своїх вихованців.

Список використаних джерел

- Адаменко, О. М. (1999). *Соціальна екологія: підручник для студ. екол. спец. вищ. навч. закладів*. Івано-Франківськ.
- Василенко, І. А., Трус, І. М., Півоваров, О. А., Фролова, Л. А. (2017). *Екологія людини*. Дніпро: Акцент ПП.
- Єрмоленко, А. М. (2010). *Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи*: монографія. Київ: Лібра.
- Залеський, І. І., Клименко, М. О. (2005). *Екологія людини: підручник*. Київ: Академія.
- Назарук, М. М. (1998). *Соціоеккологія: словник-довідник*. Львів: Афіша.
- Назарук, М. М. (1999). *Основи екології та соціоеккології*. Львів: Афіша.
- Назарук, М. М. (2000). *Основи екології та соціоеккології: навч. посіб.* Львів: Афіша.
- Лук'янова Л. Б. (2016). *Основи екології, методика екологізації фахових дисциплін: навч.-метод. посіб. для викладачів*. Київ: ТОВ «ДСК–Центр».
- Салтовський, О. І. (1997). *Основи соціальної екології*. Київ: Вид-во МАУП.
- Салтовський, О. І. (2004). *Основи соціальної екології: навч. посіб.* Київ: Центр навчальної літератури.

References

- Adamenko, O. M. (1999). *Sotsialna ekolohiia [Social ecology]: pidruchnyk dlia stud. ekol. spets. vyshch. navch. zakladiv*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Lukianova L. B. (2016). *Osnovy ekolohii, metodyka ekolohizatsii fakhovykh dystsyplin [Basics of ecology, methods of environmentalization of professional disciplines]: navch.-metod. posib. dlia vykladachiv*. Kyiv: TOV «DSK–Tsentr» [in Ukrainian].
- Nazaruk, M. M. (1998). *Sotsioekolohiia [Socioecology]: slovnyk-dovidnyk*. Lviv: Afisha [in Ukrainian].
- Nazaruk, M. M. (1999). *Osnovy ekolohii ta sotsioekolohii [Basics of ecology and socioecology]*. Lviv: Afisha [in Ukrainian].
- Nazaruk, M. M. (2000). *Osnovy ekolohii ta sotsioekolohii [Basics of ecology and socioecology]: navch. posib.* Lviv: Afisha[in Ukrainian].

- Saltovskiy, O. I. (1997). *Osnovy sotsialnoi ekolohii [Basics of social ecology]*. Kyiv: Vyd-vo MAUP [in Ukrainian].
- Saltovskiy, O. I. (2004). *Osnovy sotsialnoi ekolohii [Basics of social ecology]: navch. posib.* Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
- Vasylenko, I. A., Trus, I. M., Pivovarov, O. A., & Frolova, L. A. (2017). *Ekolohiia liudyny [Human ecology]*. Dnipro: Aktsent PP [in Ukrainian].
- Yermolenko, A. M. (2010). *Sotsialna etyka ta ekolohiia. Hidnist liudyny – shanuvannia pryrody [Social ethics and ecology. Human dignity – respect for nature]: monohrafiia.* Kyiv: Libra [in Ukrainian].
- Zaleskyi, I. I., Klymenko, M. O. (2005). *Ekolohiia liudyny [Human ecology]: pidruchnyk.* Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].

DIACHENKO-BOHUN M., KONONENKO O.

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

HISTORICAL AND THEORETICAL ASPECTS OF THE ESTABLISHMENT OF SCIENCE "SOCIAL ECOLOGY" AND ITS PRACTICAL SIGNIFICANCE IN THE TRAINING OF STUDENTS IN A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

Social ecology is a relatively young scientific discipline, it was officially recognized only in the first quarter of the 20th century. The article provides the prerequisites for the formation and formation of the science "Social Ecology". The history of development is conditionally divided into three periods, which demonstrate the gradual progress of the creation of this teaching. (Initial stage – empirical; Second stage – “model”; Third stage – global-political). This science reveals the regularities of the relationship between nature and society, it is designed to understand and help bridge the gap between humanitarian and natural knowledge.

In connection with the fact that a person is not only a biological being, but also a social one, this paper examines the definition of the concept of "social ecology" from various scientists and the five laws of social ecology by N.F. Reimers. The problem of the relationship between "man and nature" is becoming more and more relevant every year. In this system, each of the parties, to one degree or another, influences each other. Therefore, in the article we discuss the interaction of man and the biosphere, the study of anthropogenic activity and the tasks facing society to solve environmental problems.

The importance of the "Social Ecology" course for students of pedagogical universities is substantiated. So, we can conclude that social ecology arose when environmental problems began to be studied from a social point of view and when it became obvious that they are the result of the incoherence of human, natural and industrial systems, that is, the incoherence of the biosphere, the technosphere and the sociosphere. First of all, it should be noted that the development of social ecology contributes to the preservation of the Earth's ecosystem, so this discipline is quite important for future teachers to study, especially during the training of students of pedagogical specialties. Let's examine the formation of this doctrine and its practical value.

Key words: *social ecology, development of science, practical significance, biosphere, sociosphere.*

Стаття надійшла до редакції 06.09.2023 р.